

**Anglia anyánk, Hollandia hazánk - Bethlen Miklós kísérletei az
erdélyi államiság megőrzésére (1680-1716)**

Hálózatok
OTDK dolgozat

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
Előzmények – családi hatások, peregrináció.....	6
Egy információs hálózat alapjai	9
Bécs kapujában, a Diploma elfogadtatása.....	12
A kancellária élén	15
A Noé galambja röpirat jelentősége a tájékoztatási kísérletek között.....	18
Sudores et cruces	21
A fogság következményei a kapcsolatrendszerre nézve	24
Összegzés	27
Bibliográfia.....	30

Bevezetés

„...igen nagy gyönyörűségem találtam abban, hogy még ha az erdélyi hegyek közé zárkóztam is, gyakran egész Európát bejártam barátimmal való levelezés folytán.”¹ Bethlen Miklós jellemzi így magát a Wesselényi-szervezkedést követő perek során gályarabságra ítélt protestáns prédikátorokhoz írt levelében. Kevés olyan nagyformátumú erdélyi politikusa, nemesembere van a kora újkornak, akinek az életműve annyira összefonódott volna a tájékozódásra és tájékoztatásra irányuló megannyi kísérlettel, mint Bethlen Miklós. A számos körültekintően megírt, Erdély nemzetközi helyzetéről reális képet festő traktátus, opinio és levél, valamint az a szerteágazó tevékenység, amelyet az erdélyi diplomáciában, vagy éppen a nyomdászat, oktatás támogatásával kifejtett, nem jöhetett volna létre anélkül a körültekintően kialakított és folyamatosan ápoltság kapcsolatrendszer nélkül, amelyet tanulmányai megkezdésétől fogva épített.

Dolgozatomban Bethlen Miklós kapcsolatrendszerének kialakulásával és működésével foglalkozom. A levelezés és önéletírásának felhasználása mellett többek között Wesselényi Pál és Rabutin de Bussy emlékirataira is támaszkodtam a kutatás során. A vizsgálódás során feltett kérdések az információtörténelem tárgyköréhez tartoznak, elsősorban az Erdélyi Fejedelemség szuverenitásának elvesztésével összefüggésben szeretném bemutatni a kommunikációs hálózat használatát. További szempontot jelenthet a hálózatelméleti megközelítés, amely nem ismeretlen a történészek előtt, elég a közelmúltban megjelent, Bozsonyi Károly, Horváth Zsolt és Kmetty Zoltán általa Kádár-korszak hatalmi struktúrájáról írt tanulmányra,² vagy John F. Padgett és Christopher K. Ansell a Mediciek felemelkedését bemutató elemzésére,³ esetleg a Berry Wellman és Charles Wetherell tollából származó, a történelmi közösségek szociális hálójának kutatási lehetőségeit körüljáró publikációra gondolni.⁴

A felsorolt tanulmányok példázzák, hogy a hálózatokkal nemcsak a kora újkort kutató történészek lehet dolga, igencsak kézenfekvőnek tűnik ugyanakkor a hálózatosodás körülményeit, jellemzőit és hatásait Bethlen Miklós korszakában, az egész Európára kiterjedő

¹ **HIVATKOZÁS**

² Bozsonyi – Horváth – Kmetty 2012

³ Padgett – Ansell 1993

⁴ Wellman – Wetherell 1996

információ robbanás korszakában megfigyelni.⁵ A kialakulóban lévő, Európa egészét behálózó információ-áramlás rendszere sok esetben saját kontinentális határain is túlnyúlva, a fejlődő, kereskedelmi hálózatokra épülő postaszolgálat, valamint a tengeri közlekedés segítségével szállította az egyre nagyobb értéket képviselő, mégis sérülékeny levél-formában terjedő híreket. Az állandó piacok, tőzsdék kialakulása, az élénkülő áruforgalom jellemezte korban már a céhek számára is szükségessé vált, hogy futárszolgálatot (Ordinariposten) állítsanak.⁶ Az információ továbbra is sérülékeny maradt, a szállítás sebessége azonban egyre gyorsabb és gyorsabb lett: a futárszolgálatot nem helyettesítő, azzal párhuzamosan kialakuló, szervezett és az országos szintű lefedettség igényével létrejövő postaszolgálat hatékony információ-továbbítási módszernek bizonyult, szerkezete a 16. századra állandósult.

A technológiai háttérrel mindezekhez a folyamatokhoz az „Isten akaratából az igazság szolgálatára”⁷ létrejövő nyomtatás terjedése biztosította, amely ekkorra már ismert és alkalmazott technológia volt Európában, és mind a posta útján terjedő üzenetek, mind a forgalomba kerülő könyvek számát jelentős mértékben megnövelte.⁸ Elizabeth Eisenstein eredményeire támaszkodva elmondható, a szellemi megújulás és a nyomtatás elterjedése szoros kölcsönhatásban állt egymással. Nagyon nehéz megfogni azt a konkrét átmenetet, mikor a „középkoriból” a gondolkodás a „modernbe” lépett át, hacsak nem tekintjük a nyomtatást a változás

⁵ R. Várkonyi 1999a, 12., Giesecke 1997, 75. A kora újkori információs hálózatokkal foglalkozik az *Authority and Persuasion: The Functioning of Commonplaces in Western Europe (c. 1500 – c. 1800)*, valamint a *Double Agents: cultural and political brokerage in early modern Europe*” (University of Leiden) című projekt.

Teszelszky-Záskaliczky 2012, 52-54. A kérdéssel Gózonné Etényi Nóra is foglalkozik *Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban* című könyvében.

⁶ Habermas 1993, 67. Nem véletlen tehát, hogy Slíz Mariann 2004-es tanulmányában arra a megállapításra jut, hogy az információval kapcsolatos szóképek forrástartományában jelen vannak az információt a hatalommal, áruval összekapcsoló metaforák. Slíz 2004, 14.

⁷ Gilmont 1999, 213.

⁸ A nyomtatással kapcsolatos kutatási témakörök bibliográfiájáról ld. Poe 2011, 290-291. Raabe 1992, 15. Poe sorra veszi a nyomtatás kialakulásának előzményeit, a kínai eredetű, hasonló elvű sokszorosítási mód Közép-Ázsián, majd Bizáncon és az Oszmán Birodalmon keresztüli terjedését, a papír feltalálását és ismertté válását, valamint a nyomdagép elődjeként is azonosítható római préselési technológiát. Poe 2011, 104-107., Martin 2007a, 42-52. A nyomtatás gondolata már a 13. században kimutatható, az első ősnymtatványok a 15. század derekára keltezhetők. Mainz, Bamberg, Strasbourg és Köln városaiban meglehetősen hamar megjelentek az első nyomdák. A hivatásos könyvkereskedők megjelenésére Rudolf Hirsch kutatásai nyomán az igazi tömegtermelés megjelenéséig, a 16. század derekáig várni kell, ugyanakkor már a század elején 198 városban 1100-nál is több nyomda működött. Hirsch 1992, 65, 67, 70., 75-78., Giesecke 1997, 82., Weyrauch 1997, 87-91.

kézzelfogható, felmérhető fordulópontjának.⁹ Ezeknek a változásoknak lett a részese Bethlen Miklós is, mikor Erdélyt elhagyva bekapcsolódott az európai oktatási, diplomáciai, majd hírközlési rendszerbe.

Az első fejezetben arra térek ki, hogyan kezdődött ez az Erdélyben egyedülálló kapcsolatteremtő tevékenység, milyen hatások érték Bethlent nagyapjának, Váradi Miklósnak, és apjának, Bethlen János kancellárnak köszönhetően, valamint erdélyi mestereinek jóvoltából. Röviden vázolom peregrinációját és első diplomáciai útjait is, ekkor történtek ugyanis az első kapcsolatteremtések. Bemutatom a vállalkozás eredményét, a feltehetően Londonig terjedő levelezési hálózatot, működését és szereplőit. Mindezek után annak a minőségi változásnak a következményeit igyekszem feltárni, amely a Habsburg terjeszkedésnek köszönhetően következett be az erdélyi diplomáciában, de a bethleni hírhálózatban is. A Diploma Leopoldinum előkészítése és elfogadtatása, a bécsi udvarban csúcsra járatott információs hálózat kiépítése és fenntartása lényeges elemei voltak Bethlen Miklós ország-mentő programjának, amelynek fatális lezárása az egyben a bethleni rendszer csúcsteljesítményének is tekinthető Columba Noe röpirat megírása és terjesztése lett. Bethlen bécsi fogságában sem nyugodott, igyekezett megszólítani az általa elérhető fiatal erdélyi nemeseket, többek között Teleki Sándort, Teleki Mihály fiát, hogy törekvései ne fulladjanak kudarcba. Sajnálatos módon az uralkodó erdélyi belpolitikai légkörben elképzelései már túlságosan merészek, veszélyesnek hathattak, szavának súlya nemcsak a politikában, hanem a református kézben lévő oktatási intézmények fenntartása kapcsán is csökkent. Pályája mindvégig összefonódott a tájékozódásra és tájékoztatásra irányuló kísérletekkel, bizonyítva, hogy az erdélyi elitben a függetlenség utolsó évtizedeiben is jelen volt az Európához tartozás lehetősége.

⁹ Eisenstein felhívja a figyelmet arra, hogy az általa vizsgált reneszánsz könyves kultúrája egy évszázadon belül gyökeres változáson esett át, megalapozva ezzel a kora újkor látszólag előzmény nélküli újításait az olvasó és a mű kapcsolatának, a könyvek közti néma párbeszédnek, olvasó és szerző viszonyának tekintetében. A reneszánsz és a nyomtatás kölcsönhatását kimutathatónak tartja, viszont elutasít minden olyan szemléletű értelmezést, amely a nyomtatást a reneszánsz egy részeredményének, esetleg egy átmeneti korszak második vonalba szoruló technológiai vívmányának tartja. Eisenstein 1979, 165-170., 178-179., 200.

Előzmények – családi hatások, peregrináció

Ahhoz, hogy Bethlen Miklós eljuthasson Európába, friss szemléletű, külső hatásokra nyitott családi háttérre volt szüksége. Erdély helyzete ebből a szempontból kifejezetten kedvezőnek mondható, az előkelő rétegek körében sok volt a feltörekvő, friss szemléletű nemes. Bethlen anyai nagyapja, Váradi Miklós jómódú kereskedő volt, aki Bethlen Gábor fejedelem jóvoltából több ízben indult titkos követségre Európában, „Velencébe és az német protestáns potentatorokhoz”.¹⁰ Apját, Bethlen Jánost Bethlen Gábor fejedelem kiemelt figyelemben részesítette, de végül nem támogatta tanulmányainak külföldi folytatását.¹¹ Bethlen János ugyanakkor felismerte a peregrináció fontosságát Erdély esetében, mindkét fiát külföldi útra küldte, nemcsak a tanulás, hanem új kapcsolatok létesítése céljából is. Írásban is többször igyekezett tájékoztatni a nemzetközi közvéleményt hazája sorsáról, Erdély-története több szempontból Bethlen Önéletírásának előképe.¹² Az adatok forrásának megválogatása, az igazságra törekvés, a lényegre törő stílus jellemzői mindkét munkának, akárcsak a kényes események elhallgatása, az itt-ott talán szándékosan kihagyó emlékezet. Bethlen János

¹⁰ Háromszor viselte a bírói címet, a református egyház kurátora, kolozsvári ügyek intézője volt. Önéletírás I. 1955, 106-107. Vagyonának tekintélyes voltáról, illetve az örökül hagyott járadékkal kapcsolatos vitákról Bethlen a 104. sz., a 128. sz., valamint a 153. sz. levélben ír. Levelek I. 1987, 221-222., 245., 274-275.

¹¹ Jankovics 1993, 607.

¹² Az óvatos és körültekintő hozzáállás a felhasznált információkhoz, azok a forrás megbízhatósága szerint való csoportosítása, az objektív „igazság” keresése egyaránt jellemzi Bethlen János és Bethlen Miklós stílusát, ez a szemlélet egyben a korszak hiteles tanújává avatja őket. Jankovics 1994, 123. Bethlen kéziratát családja becsben tartotta, Erdélyben 16 szövegváltozat is fennmaradt, másolták, örökítették. A 18-19. század folyamán papok és nemesek egyaránt forgatták, históriaként tekintettek rá, akárcsak Bethlen János és Farkas valóban történeti szempontok szerint alkotott műveire. A kiadással először Benkő József próbálkozott meg a 18. század végén, sikertelenül. A Szalay-kiadás 1853-ból ismert, Lukinich Imre a Bethlen család életét feldolgozó monográfiája, Szalay László, Toldy Ferenc kutatásai segítették Bethlen életművének felfedezését, amit aztán Szerb Antal „kanonizált”. Az 1943-as kiadás Tolnai Gábor nevéhez fűződik. Tóth 2007, 11-18., 21-26. Az Önéletírás jelen dolgozat megírása során használt kétkötetes kiadása 1955-ben, V. Windisch Éva gondozásában jelent meg, Tolnai Gábor előszavával és jegyzeteivel. Ez a harmadik teljes szövegkiadás, az első Szalay László gondozásában jelent meg, a Magyar Történeti Emlékek sorozatban, a II. és a III. kötetben. A második kiadás Tolnai Gábornak köszönhető, a Magyar századok sorozatban került közlésre. 1980-ban újra megjelent a Kemény János és Bethlen Miklós művei című összeállításban, amely szintén V. Windisch Éva gondozásában került közlésre. A kilencvenes évek elején új kiadás is készült. Gróf Bethlen Miklós Önéletírása, I-II. Heckenast Gusztáv, Pest, 1858. Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Ardói Könyvkiadó, Budapest, É.n. [1943]. Cserei 2005, 16., Önéletírás II. 1955, 237. A levelek kétkötetes forráskiadványa 1987-ben jelent meg, Jankovics József gondozásában.

nemcsak anyagilag segítette fiát, tanárai gondos kiválasztásával is támogatta indulását. Váradi tanszereket, könyveket, egy földgömböt is vásárolt neki, illetve Apáczai Csere Jánost, az ifjú Bethlen kolozsvári tanárát is felkarolta a kollégium ügyeiben eljáró városi tisztségviselőként.¹³

Bethlen Miklós nagyjából öt évet töltött Gyulafehérváron, ahol először Keresztúri Pál felügyelete alatt, az ő halála után pedig a németalföldi Isaac Basire közreműködése mellett nevelkedett. Keresztúri Pál a gyulafehérvári kollégium vezetőjeként papi és nevelői feladatokat látott el I. Rákóczi György szolgálatában. Hároméves külföldi tanulmányutat tudott a háta mögött, megfordult Brémában, Leidenben, a heidelbergi, oderafrankfurti egyetemeken, valamint Angliában.¹⁴ Nem elhanyagolható diplomáciai jártassága sem, Bethlen Gábor bizalmas embereként erdélyi nemzetközi ügyek intézésében is közreműködött. Bethlen itt találkozott először azzal a sajátos nevelési módszerrel, amely karteziánus elveken alapult, és egy életre elköteleződött a tanítás erdélyi reformja mellett. Eltökélttségét fokozta Apáczai Csere János példája, akinél 1658 elején kezdte meg kolozsvári tanulmányait. A peregrinációjából szintén karteziánusként hazatérő Apáczai hatására vált az új iskola hívévé, programadó írásai, könyvei, különös tekintettel az Enciklopédiára legfontosabb olvasmányai közé tartozhattak, a bennük olvasott nézeteket sokszor szó szerint elsajátította.¹⁵ Kiemelkedő szerepet vállalt Apáczai szellemi körében, amelynek tagjai meghatározták az elkövetkező évtizedek Erdélyének arculatát. Apáczai Csere János halálát követően Bethlen János bizonytalan, saját egzisztenciája szempontjából is kiszámíthatatlan időszakban hozta meg döntését, hogy fia mellé fogadva az Apáczai szellemi környezetében tevékenykedő Csernátoni Pált, Bethlen Miklóst a kellő anyagi támogatás kíséretében az „akademiákba felküldje”.¹⁶ Bethlen Miklós végül 1661 májusában indult útnak, rövid bécsi tartózkodás után Heidelberg felé utazott.

Apafi idején az olykor nehéz gazdasági és politikai körülmények közt is fennmaradt a békés időszakban tapasztalható peregrinus kedv. Bethlen követte a korabeli tanulmányutak irányát, júliusra érkezett meg Heidelbergbe, amely „Európa kapujává vált” az erdélyi és magyar protestáns diákok számára. Heidelbergi tanárai közt több nagyhírű személyiséget is találunk, közülük kiemelkedik Joachimus Camerarius, aki V. Frigyes cseh, és Gusztáv Adolf

¹³ Önéletírás I. 1955, 152., 164. Herepei 1938, 295. Váradi segítette Apáczait erdélyi ellenlábasával szemben. Önéletírás I. 1955, 161-162.

¹⁴ Egyetemjárás 1992, 216., 2199., Gömöri 2005, 46.

¹⁵ Jankovics 1987d, 31.

¹⁶ Önéletírás I. 1955, 176.

svéd király szolgálatában is állt, és aki később is része maradt Bethlen kapcsolati hálójának.¹⁷ 1662. májusában Csernátonival továbbindult, hogy Utrechtbe hajózzanak, itt Burmann Ferenc professzornál teológiát tanult, a Descartes-követő Henricus Regius filozófiai és fizikai tanulmányaiban kísérte, de az annak idején Coccejus és Descartes ellenfeleként érvelő Voëtiusnál is részt vett órákon.¹⁸ Leidenben érte utol öccse, Pál, aki pénzt, instrukciókat és újabb kísérőket is hozott magával. Az öccse által közvetített utasításokról kevés szó esik az Önéletírásban, árulkodó viszont, hogy Bethlen ezek után Anglia felé veszi útját. A 17. században növekvő népszerűségnek örvendett Anglia az erdélyi peregrinusok körében, mégsem számított bevett úti célnak.

Innentől utazásának jellege megváltozott, az angol királyi udvarnál tett bemutatkozó látogatása már inkább tűnik követségnek, mint tanulmányútnak, Franciaországba érve a miniszteri tárgyalásoknak szentelte idejét.¹⁹ Bethlen követsége illeszkedett Erdély diplomáciai törekvéseibe, a Comenius-tanítvány Redinger Jakab Apafi üzenetét vitte ekkor a francia udvarnak, Bethlen Miklós pedig peregrinációja végén, 1664-ben bizalmas, nagy várakozással övezett értesülést hozhatott haza Franciaországból. Még ugyanebben az évben, a török elleni összefogás reményteli időszakában Zrínyi Miklós udvarába indulhatott.²⁰ Útját a vasvári béke ellenére is folytatta, „Bottyáni”, vagyis Batthyány Ádám, Zrínyi és a diplomáciai együttműködésben részt vevő „több magyar urak” kedvéért. A rövid, csupán ötnapos Csáktornyan tartózkodás során megismerkedhetett Zrínyi Miklós politikai programjával. Peregrinációjának köszönhetően ismerős lehetett a Zrínyi-könyvtárban, hiszen a csáktornyai katalógus alapján több olyan könyv is szerepelt a gyűjteményben Bethlen ottjártakor, amelyek szerzőivel személyesen is találkozott, előadásait hallgatta.²¹ Zrínyi elképzelései azért sem voltak idegenek az övétől, mert mindketten kapcsolatban álltak Comenius szellemiségével, a

¹⁷ Később a pfalzi választófejedelem bizalmasa lett. Tagja Bethlen levelezési hálózatának. Önéletírás I. 1955, 261, 350.

¹⁸ Önéletírás I. 1955, 376., Önéletírás II. 1955, 387.

¹⁹ Gömöri 2005, 31., Önéletírás II. 1955, 361., Önéletírás I. 1955, 191-194.

²⁰ Az Önéletírás tanúsága szerint hadviselési szándékkal indult Zrínyi udvarába, útközben páncélt is vásárolt magának. Radics András említi útítársaként, aki időszakosan szegődött mellé, Pozsony felé tartott, szintén titkos megbízatással. Pozsonyban Bethlen Lippai György érseknél szállt meg, akivel szintén folytathattak megbeszélést Bethlen küldetésének ügyében. Önéletírás I. 1955, 203-204.

²¹ ²¹ Regius *Philosophia naturalis* kezdetű műve, valamint egy Gronovius közreműködésével publikált Seneca-kiadás is szerepel a jegyzékben, Zrínyi Péter elkobzott könyvei közt egy Golius által írt arab nyelvtant is felfedezhetünk. Hausner-Monoki-Orlovsky 1991, 333., 274., 576. A könyvtár része volt Comenius *Eruditionis scholasticae Janua* című műve, amelynek téziseivel Bethlen már Erdélyben megismerkedhetett. Uo. 311-312.

karteziánus gondolkodó Közép-Európa-tervében kulcsszerepet szánt a török ellen sikerrel harcoló Zrínyi Miklósnak. Hazatérve a Zrínyi halálát követő velencei diplomáciai útjáról, megkezdve erdélyi pályafutását, mestereinek köszönhetően ismeretekkel rendelkezett a legkorszerűbb európai eszmék felől, értékes diplomáciai tapasztalatokat szerzett, de emellett kapcsolati hálója is kiépült.

Egy információs hálózat alapjai

Bethlen Miklós híréhségét jól érzékelteti, hogy az első tőle fennmaradt levél, amelyet 15 évesen tanárának, Isaac Basire-nek írt, így végződik: „Kérem erősen Magasságodat, ha van valami olyan híre, amit nekem is illik tudnom, méltóztassék velem közölni...”.²² Ígéretet tesz arra is, hogy amint lehet, viszonzozza az információkat. A kora újkor átalakuló információs rendszerének jellegzetessége volt, hogy a lassan intézményesülő hírszolgáltatók, újságok és időszaki kiadványok mellett mindvégig hangsúlyos szerep jutott a magánlevelezőknek, levelezési hálózatoknak.²³ A hírek a postaszolgálat közvetítésével terjedtek, amely egyre megbízhatóbban, pontosabban és gyorsabban szállította az értesüléseket.²⁴ Hosszabbodtak a naponta megtehető távolságok, kialakultak azok az útvonalak és elosztóhelyek, amelyeken keresztül az információ hatékonyan juthatott el Európa valamennyi szegletébe. Gyalog 30, lovon 50 km volt a napi átlagtempó, a Thurn und Taxis-Post napi 120-150 km-t tudott megtenni. Az Augsburg-Velence távolság nyolc nap alatt, a Thurn und Taxisnál hat, vagy akár négy nap alatt is teljesíthető volt. A pezsgő információcserét érzékelteti, hogy Antwerpenben már 1578-ban évi 200 000 levél fordult meg. A magyar hírek a Bécs-Linz-Regensburg-Nürnberg-Frankfurt-Köln-Brüsszel-London, Bécs-Prága-Lipcse-Hamburg, Bécs-Breslau-Berlin útvonalakon, Rómába és Nápolyba Velencén és Innsbruckon keresztül jutottak el, létezett a Konstantinápoly-Nagyszeben-Komárom-Győr-Bécs kommunikációs csatorna

²² Levelek I. 1. sz. levél, 118. Valószínű, hogy Bethlen is tudósította Basire-t az erdélyi eseményekről, I. Rákóczi György balul sikerült hadjáratának fájdalmas következményeiről. Uo. 600. Basire-re, mint angliai kapcsolattartóra is számított. Uo. 658.

²³ Habermas 1993, 73-74. A levél formátumból több sajátosság is adódott, a papír mérete például a címzett iránti tisztelet kifejezője lehetett, Levelek I. 1987, 209. sz., 348., 229. sz., 363-364. Egy olvashatatlan kézírással írt levél gyakran többet ért minden titkosírásnál. Levelek I. 1987, 615.

²⁴ 1625-ös mérődtáblák már nemcsak napra, hanem azon belül órára pontosan is jelezték a hírhozók érkezését. Etényi 2003, 34.

is.²⁵ A 16. század végére kialakuló európai információs hálózat központi városai a francia és angol területekről érkező híreket összegyűjtő Antwerpen, az Észak-Európából befutó tudósításokat továbbító Köln, az erdélyi, magyar, Habsburg és balkáni információkat rendszerező Prága és Bécs, az Észak-Afrikából és Spanyolországból kapott értesüléseket jegyző Róma, valamint az Oszmán Birodalomból és Perzsiából megszerzett híreszteléseket közzétevő Velence voltak.²⁶

A kiterjedt hírrendszer felügyelői, az Erdély belpolitikájára is nagy hatással levő postamesterek számára lehetőség nyílt arra is, hogy az egyébként féltve őrzött levéltitkot felsőbb utasításra megsértsék, felügyelettel bírtak a fejedelmi intézkedések címzettei, legtöbbször az intézkedések fölött is, lényegében befolyással voltak a fejedelemség „technikai működésére”. A tisztség súlyát jól érzékelteti, hogy Teleki Mihály pályafutását II. Rákóczi György postamestereként kezdte, valamint az is, hogy a Schelmstück, a levelek illetéktelen személy általi felbontása, akár kivégzéshez is vezethetett.²⁷ A postamesterek mellett kiemelt fontos szereplői voltak a könyvkiadók, könyvkötők, valamint a hírek szerkesztését végző iskolamesterek, diplomata, a kialakuló értelmiségi réteg. Az informátorok kötődhetnek a kereskedelemhez, vagy a diplomáciához, különösen értékesek voltak az uralkodói udvarokban, államirányítási szervekben, hírközpontnak számító városokban tevékenykedő titkos levelezők.²⁸

Ezeknek a megállapításoknak a fényében válik igazán értékesé az a tevékenység, amelyet Bethlen peregrinációjából hazatérve haláláig folytatott, nevezetesen a külföldi

²⁵ Etényi 2003, 35., 39.

²⁶ Etényi 2003, 35-36.

²⁷ A postamestereken keresztül a központi hatalom megkísérelhette ellenőrizni a magánlevelekben leírt információkat, levélfelbontási jogot adva erősíthették a cenzúrát, amelyet a töröktől való fenyegetettségre hivatkozva a követ-, és diplomatajelentésekre is kiterjeszthettek. Etényi 2003, 36. Bethlen Miklós Székely László és Vajda László postamestereket említi, akik hatással voltak az erdélyi hírterjedésre. Székely nagy befolyással bírt Apafira is, meghatározó szerepet játszott mind a Bánffy, mind a Béldi elleni szervezkedésben, jelen volt a megszállást előkészítő Habsburg diplomáciai tárgyalásokon is. Kászoni Márton postamester is figyeltette és felbontotta Bethlen postáját, a levelekben találtakkal könnyen lehetett kompromittálni a nem kellőképpen óvatos levélírókat. Levelek I. 1987, 612-613. A levéltitok véletlen megsértése Bethlen számára évtizedes ellentétet eredményezett. Önéletírás I. 1957, 305-306. A levéltitok szándékos megsértése, a Schelmstück halálbüntetést vonhatott maga után. Levelek I. 1987, 150. sz., 619.

²⁸ Etényi 2003, 40. Hadiállapot esetén is nagy becsben tartották a kurírokat, egy halálát ezer ember kivégzésével bosszulta volna meg Scherfenberg Bethlen beszámolója szerint. Önéletírás I., 1957, 359. A rémhírek terjedése a valós veszélyhez, támadáshoz hasonló mértékben volt képes károkat okozni a hadakozó feleknek. Önéletírás I. 1957, 357-358.

partnerekkel történő levelezés, amely mind a szerzett információk szempontjából, mind a levelezési hálózat kiterjedtségéből adódóan értékes adalékokat biztosított számára politikai cselekedeteinek tervezésénél. Tanulmányútját járva vált részesévé a nemzetközi hírcsere-rendszernek, apja kérésére folyamatosan be kellett számoljon az útközben hallott értesülésekről. Úgy tűnik, útközben minden látogatott nagyvárosban szert tett informátorra, akivel élő kapcsolatot tudott fenntartani. 1677-ben írt levelében úgy fogalmaz, Bécsben, Boroszlóban, Heidelbergben, Párizsban, Londonban, Hamburgban, Amszterdamban „levelek váltására bizonyos alkalmatosságot és egybeköttetést” hozott létre.²⁹ Az Önéletírásban csak néhány nevet említ informátorai közül, levél egy boroszlói kereskedővel, Schöellennel való kommunikációjából maradt fenn, utal rá ugyanakkor, hogy utazása során több kereskedővel is megállapodott abban, hogy levelekben értesítik őt.³⁰ A vele való levélváltásból kibontakozik, hogyan tartotta fenn kétirányú információs közvetítő rendszerét. Nemcsak ő várt híreket az európai politikai fejleményekről, hanem tájékoztatást is nyújtott, novellákat, újságokat küldött partnereinek a portai eseményekről, a magyar helyzetről, a török állapotáról és hadmozdulatairól.³¹ A küldött és kapott leveleket mindkét fél sorszámozta, és lajstromot vezetett róluk, így meg lehetett tudni, ha egy küldemény elveszett kézbesítés közben. A bizalmas információk közvetítésére clavist, a két fél számára dekódolható titkosírást használtak, feltételezhető tehát, hogy Bethlen útközben egy-egy kódfejtő táblát is levelezőtársainál hagyott.³² A novellák mellé feltehetően legtöbbször az elérhető röplapokat, újságokat is mellékeltek, egy 1666. július 27-én Murányban Telekinek küldött levél melléklete lengyelországi hírek mellett pasquillust is tartalmaz.³³

²⁹ **HIVATKOZÁS** „Német és fellyebb ualo országhokbol ilyen hireim jöttek,...” írja másutt. Levelek I. 1987, 156.

³⁰ Önéletírás I. 1957, 201. Bethlen kereskedelmi célokból is kapcsolatban állt Sziléziával. Levelek I. 1987, 7., 105. sz.

³¹ Levelek I. 1987, 51. sz., 626.

³² A clavis használatára példa a 70. levél végén található számkód. Bethlen rendszeresen használ Telekivel, valamint a magyar-erdélyi ügygel kapcsolatos levelezésében titkosítást, több levél végén is ott található a felszólítás a megsemmisítésre, elégetésre. Levelek I. 1987, 70., 186. Clavis nemcsak számkombináció lehetett, a levelekben fedőneveket is használhattak, Bethlen és Teleki közt például Hedri Teleki, a Praefectus fia Bethlen, Zólyomi Apafi, Huszt a Porta, a Magyarok a Likavaiak a Trencséniek pedig Bécs megfelelői lehettek a szövegkörnyezettől függően. Levelek I. 624. Másutt Bethlen arról számol be Telekinek, hogy nincs clavis egy Borytól érkezett levélhez, amelyben a Moldvával és Havasalfölddel való kereskedelem, ló-kereskedelem a töröktől való segítségkérést jelenthet. Levelek I. 171.

³³ Levelek I. 1987, 25. sz., 141.

Hírgyűjtő tevékenységét segíthették peregrinusok és a nemzetközi tudományos életben tevékenykedő magyar tudósok is, elég Jászberényi Pálra, vagy Pápai Páriz Ferencre gondolni, aki fogarasi fogsága idején levélben tájékoztatta Heidegger és Svicer svájci professzorokat.³⁴ Wesselényi udvarában kihasználta az élő bécsi kapcsolat lehetőségeit. Maga írja a száműzött protestáns prédikátorokhoz írt levelében azt is, hogy Velencében és Bécsben a fejedelmek követjeivel, a francia követekkel is kapcsolatba került, ami nemcsak kapcsolati hálójának felméréséhez, hanem Zrínyi ügyében végzett követjárásához is újabb adalékot jelent. A leveleiben használt fordulatokból kitűnik, nagy gonddal válogatta meg a birtokába jutott értesüléseket, feltűntette azokat az eseteket, amikor nem volt megbízható az informátor.³⁵ A magasra értékelt, diplomataktól szerzett hírek mellett más elbírálás alá esett „hol mi Kufár hír”, másutt „piaci hír”, az informátor kilétét viszont a legritkább esetben fedi fel Bethlen.³⁶ „...mind az szoual ualo informatiojára izének tudgia kgd” „az szomszédban mint suddognak futtognak”, „ezek az emberek aszt költöttek” írja Telekinek.³⁷ Azt lehet mondani, hogy a belpolitikai történésekről kapott információk forrásával kapcsolatban különösen óvatos, holott az utalásokból kitűnik, igencsak kiterjedt kapcsolatrendszere lehetett a fejedelemségen belül is.³⁸ Ketzer Menyhértől név szerint is szót ejt, mint a Habsburgokat érintő francia és spanyol hadmozdulatok hírül adójáról. Baló László erdélyi diplomata, portai ügyekben járó követ rendszeresen hírt adott neki a portai helyzetről, a kandiai ostromról, diplomáciáról. A fentiekben leírtak jellemzik a kapcsolatrendszert az 1680-as évek már említett fordulópontjáig, ekkor következtek be azok a külpolitikai változások, amelyekhez alkalmazkodva Bethlen megváltoztatta hírhálózatának orientációját, súlypontját.

Bécs kapujában, a Diploma elfogadtatása

1683-ban Kara Musztafa még megkísérelhette elfoglalni Bécset,³⁹ a Habsburg Birodalom ekkorra viszont már annyira megerősödött, hogy élére állhatott a törökellenes

³⁴ Levelek I. 1987, 675.

³⁵ „Rebesghetik az emberek, ... (ellenkezőket halván Bécsben)...” Levelek I., 5. sz. levél.

³⁶ Jóllehet, a kufár itt valószínűleg Schöellenre utal, a hírek ugyanis német és holland területről érkeztek. Levelek I. 1987, 14. sz., 129.

³⁷ Levelek I. 1987, 43. sz., 160., 183. sz., 307., 71. sz., 188., 73. sz., 190-192.

³⁸ Levelek I. 1987, 186. sz., 316., 183. sz., 307., 168. sz., 290.

³⁹ Szándéka Zrínyi Miklós emlékiratai nyomán a magyar és az osztrák területek elválasztása lehetett, nehéz gazdasági helyzetbe szeretne volna hozni a kereskedelmi utaktól elvágott magyar várakat, településeket. R.

hadmozdulatoknak. XI. Ince pápa 1684-ben a Habsburgok, a lengyelek és Velence részvételével létrehozta a Szent Ligát, amelyet hosszú diplomáciai előkészítés előzött meg.⁴⁰ 1686-ban, második nekifutásra sikerült visszavenni Budát,⁴¹ egyértelművé vált, hogy a hadmozdulatok további iránya az Erdélyi Fejedelemség felé mutat. Erdély folyamatosan teret vesztett, Thököly mozgalmának, valamint az oszmán diplomáciai és katonai fellépésnek köszönhetően esélyei csökkentek, hogy a Szent Liga tagjaként vegyen részt a török kiszorításában. Az erdélyi diplomáciát folyamatos egyensúlyozásra készítő állapotot Bethlen Olajágat viselő Noé galambja c. röpiratában Mózes soha el nem égő csipkebokrához hasonlította.⁴² 1686 tavaszán Scherfenberg tábornok hódoltató seregei is megérkeztek a fejedelemség határára, ekkor viszont még nem vonultak tovább.⁴³ Erdélynek gyakorlatilag nem volt ütőképes hadereje, így 1687-ben, mikor Lotharingiai Károly újabb csapatokkal megszállta a stratégiai pontokat, semmilyen katonai válaszcsoportot nem tehettek, a balázsfalvi egyezmény elismerte a fennálló helyzetet, a fejedelemség államisága megőrzése mellett a Habsburgokhoz történő visszatérést.⁴⁴ A szebeni parancsnokság ezentúl Scherfenberget illette meg, aki utoljára kísérelte meg, hogy a Haller-féle szerződés aláírásával Erdélyt a törökellenes szövetségbe kapcsolja.⁴⁵ Erdély a Caraffa tábornok által kényszerrel aláíratott fogarasi nyilatkozat szerint megszakította kapcsolatait az Oszmán Birodalommal, valamint a Habsburgok ellenségeivel, és az eddig még erdélyi kézen lévő várakban is engedni

Várkonyi 1987, 17-18. A Bécszet felmentő győzelem után Kara Musztafa Érsekújvárt és Komáromot megerősítve készült kivédeni a Buda ellen támadó, Sobieski János és Lotharingiai Károly vezetésével felvonuló seregeket, akiket a magyar csapatok anyagi stabilitás hiányában, és a Thököly előrenyomulásának köszönhető megosztottság következtében nem támogattak megfelelő mértékben. Az 1683-as támadás vége egy felemás császári békeajánlat lett, amelyet a szultán visszautasított, és a Kara Musztafát váltó Kara Ibrahim csakhamar jelentős sereggel indult el a visszafoglaló hadjáratra. R. Várkonyi 1987, 21-28.

⁴⁰ R. Várkonyi 1987, 7., 30., 31-32.

⁴¹ 1684-ben még sikertelen volt az ostrom, a török diplomácia a Szent Liga egységét is veszélyeztetni tudta a Habsburg-francia ellentét kiélezésével. 1686 szeptember 2-án, jelentős emberáldozat árán, a tétlen felmentő sereg szeme láttára sikerült bevenni Budát. R. Várkonyi 1987, 40-45, 93-106.

⁴² Bethlen 1979, 283.

⁴³ Barta 1993, 327. 1686-ban került sor a Haller-diploma aláírására is Bécsben, június 28-án. I. Lipót megerősítette Apafit fejedelmi pozíciójában, egyben elismerte fia utódlását, de ígéretet tett az erdélyi szabad fejedelmválasztás jogának tiszteletben tartására, valamint a jogrend és az alkotmány mellett Erdély védelmére is. Bethlen támogatta a diploma elfogadását, az erdélyi egyensúlypolitika megvalósulásaként értékelte. Oborni 2002, 185., Trócsányi 1988, 198-199., Önéletírás I. 1955, 343-347, 352-354.

⁴⁴ R. Várkonyi 1999a, 159., Albert 2010, 21.

⁴⁵ Önéletírás II. 1955, 291., R. Várkonyi 1984, 175.

kényszerült a német őrség elhelyezését.⁴⁶ Ettől fogva Veterani tábornok állandó jelleggel állomásozott a szuverenitásától megfosztott fejedelemségben.⁴⁷

Bécs befolyásának növekedése az első pillanattól kezdve hatással volt Bethlen kapcsolatrendszerére is. Johann Jakob Kintzing császári hadbiztossal 1686 márciusától dolgoztak együtt, a német hadak máramarosi kihágásait vizsgálták. Franciául társalogva igyekezett a végére járni a bécsiek szándékának, megismerni a Kintzingnek hozott posta híreit.⁴⁸ Egy 1686-os levelében beszámol arról, hogy Komornyik Pál császári főbiztostól kapott novellákat, pasquillusokat, Mahumet Testamentuma, valamint Mahumet, Cardinal Mazarin, Cardinal Richelius, Luther Marton és Calvinus titkos conferentiaja a Török Imperium mostani halálos betegségeknek orvoslásáról címmel.⁴⁹

Továbbra is értesült az angliai, francia eseményekről, de nem lehetünk biztosak abban, hogy még mindig ugyanazonokon a csatornákon keresztül jutott azok birtokába. Egyre gyakoribb fordulattá válik leveleiben a „Valami novellakba olvasam”, „Betsből irjak” mondatkezdés.⁵⁰ A lehetséges informátorok közt van Siegfried Christoph Breuner császári hivatalnok, az 1690-ben a máramarosi sóbányászat és kereskedelem felől Erdéllyel tárgyaló bizottság elnöke is, aki tájékoztatja Bethlent egy bécsi pestissel kapcsolatos hírről a nemzetközi események mellett.⁵¹ Másutt egyszerűen csak a bécsi Agens jelöléssel találkozhatunk. Egy 1701-es levélben Tarczali Zsigmondot, a Bethlen család ügyeinek bécsi intézőjét nevezi meg ágensének.⁵² 1690-ben levelet ír Léderer Márton eperjesi kereskedőnek, arra kéri, szervezze meg számára a bécsi olasz újság eljuttatását, amely hetente jelenik meg. Egy néhány hónappal későbbi levélben már úgy ír az újságok kézbesítéséről, mint élő kapcsolatról, másutt sérelmezi, hogy nem rendszeresen érkeznek a kiadványok, pedig hajlandó lenne egy évre előfizetni azokra. 1690-ben Bécsben járva amint lehetett, más összeköttetést keresett az általa megbízhatatlannak tartott Léderer helyett, október 2-án írt levelében tájékoztatta, nem szükséges a továbbiakban újságokat küldenie, amit addig csupán

⁴⁶ Önéletírás II. 1955, 292., Oborni 2002, 186., Önéletírás I. 1955, 378-381.

⁴⁷ Bethlennek közléről volt alkalma megismerkedni a berendezkedő Habsburg katonai irányítás természetével, Kintzing főkomisszáriussal közösen járták végig a máramarosi vármegyét, hogy felmérjék állapotát, a hadsereg lehetőségeit. Önéletírás I. 1955, 341-343.

⁴⁸ Levelek I. 1987, 228. sz., 362-363., 231-232. sz., 370-374.

⁴⁹ Levelek I. 1987, 253. sz., 398-399.

⁵⁰ Levelek I. 1987, 261. sz., 405-406., 262. sz., 406-408., 409. sz., 579-580., Levelek II. 1987, 531. sz., 946-947., 534. sz., 951-952., 536. sz., 953-954.,

⁵¹ Levelek I. 1987, 268. sz., 416-417.

⁵² Levelek I. 1987, 297. sz., 450-451., Levelek II. 1987, 442. sz., 830-831., 492. sz., 900-901.

öt alkalommal tett meg.⁵³ Gyakorlatilag négy-öt év leforgása alatt, a Habsburg berendezkedéssel párhuzamosan kiépített egy több társadalmi rétegbe ágyazott, olajozottan és állandóan üzemelő hírcsatornát, amely hatalmas segítségére volt diplomáciai lépéseinek tervezésekor.

Apafi Mihály, majd Teleki Mihály halála, Thököly Imre pillanatnyi sikerei kockázatos állapotokat teremtettek Erdélyben. Bethlen 1687-ben a *Moribunda Transylvania* című memoriáléjában fejtette ki nézeteit a fejedelemség önállóságának védelmében. Itt fogalmazta meg először egy olyan okirat szükségességét, amely az erdélyi szuverenitást, a hagyományosan védelmezett vallásszabadságot, amely biztosítja a korábban érvényes jogrend fennmaradását.⁵⁴ 1690-ben Bécsbe utazott, hogy Lipót császárnál kieszközölje a Diploma Leopoldinumot. Kiterjedt kapcsolatrendszere lehetővé tette, hogy Scherfenberg császári tábornok, Caraffa generális és Kinsky, külpolitikáért felelős titkos tanácsos egyaránt segítség munkáját.⁵⁵ Az irat egyben Bethlen sikeres kísérlete a fejedelemség államiságának megőrzésére, meghatározta a Habsburg fennhatóság alatt álló közigazgatás további működését, Erdély Habsburg Birodalomba tagozódásának alapidokumentumává vált.⁵⁶ II. Apafi Mihály, a fiatal fejedelem a diplomában foglaltakkal ellentétben nem gyakorolhatta a továbbiakban hatalmát, az ország ügyeinek igazgatásával az eredetileg ideiglenesnek szánt gubernium foglalkozott. Erdély első kormányzója, gubernátora Bánffy György, Bethlen politikai ellenfele lett.

A kancellária élén

Bethlen Miklós a rangban a gubernátor után következő kancellári pozíciót kapta meg, az ő feladata volt a kapcsolat fenntartása a császár és a főkormánysház közt, valamint a guberniumi ügyvitel működtetése is. Igyekezett a kancellária bécsi intézményét újabb

⁵³ Levelek I. 1987, 272. sz., 421-422., 280. sz., 430-431., 286. sz., 438-439., 288. sz., 439-440.

⁵⁴ Albert 2013, 23-24.

⁵⁵ Bethlen nagy hangsúlyt fektetett az udvari körök kiismerésére és megnyerésére, mind a Kinsky, mind a Stratmann-pártot megszólította, akárcsak az angol, holland és brandenburgi diplomatákat. Önéletírás I. 1955, 403-406. Albert 2013, 26.

⁵⁶ Albert 2013, 28. A régi királyok és fejedelmek adományai tulajdonosuk kezében maradhattak, a közigazgatás és közszolgáltatás megmaradt addigi formájában, a belföldieket előnyben részesítették a hivatalvállalás és a birtokadományok tekintetében, lényeges kikötés volt, hogy a kormányzó Erdélyben kellett lakjon.

Meghatározták a fizetendő adó mértékét háborúban és békeidőben, megerősítették a székelyek jogait, a hadsereg vezetője német generális lett a Diploma értelmében. Albert 2010, 24.

hírcsatorként felhasználni, a rendszeresen érkező jelentések mellé a bécsi újságokat is elkérte. Kapcsolatrendszere megújításánál követte a korabeli trendeket, hiszen az újságok ekkorra nemcsak Bécsben, hanem egész Európában kezdték felváltani a költséges fenntartású hagyományos informátori hálózatokat. Modern szemléletét jelzi a már említett pamfletgyűjtői tevékenysége, amelyet ebben az időszakban is folytatott, valószínűleg továbbra is hozzájutott Erdélyben nem ismert kiadványokhoz.⁵⁷ Hetente kétszer, szerdán és szombaton kellene érkeznie a postának novellákkal és újságokkal, amelyekből nyomtatott latint, olaszt és hetente egyszer írott latint, egyszer írott németet kézbesítettek. Viszonzásul beszámolt az erdélyi ügyekről, például a később Szász János elleni vádként felhozott Kolozsvári Dávid esetéről.⁵⁸

Kérdésként merülhet föl, mennyiben tekinthető kapcsolatteremtő tevékenysége egyedülállónak. Terjedelmi korlátokba ütközne az a kísérlet, hogy a Csáky Mihály által János Zsigmond uralkodása idején kiépített erdélyi kancellária⁵⁹ több, mint százötven évének valamennyi kancellárját alá vessük hasonló vizsgálatnak. Bethlen Miklós szempontjából ugyanakkor különös jelentőséggel bírhat Bethlen János, és Bethlen Farkas kancellár kapcsolatainak áttekintése, részben, mert a kancellári poszton közvetlen elődei voltak, elsősorban viszont azért, mert mind kettejükkel rokoni kapcsolatban állt, bizonyíthatóan hatással voltak szerepvállalására. Bethlen János nemcsak a bevezető fejezetben említett módon fejtett ki hatást fiára. Munkásságának egyértelmű tetőpontja az Erdély történetét 1629 és 1673 közt áttekintő mű megalkotása volt, amelynek már az előszavában bizonyítékát adja annak, hogy a leendő olvasók közt reméli Bécs, Párizs, Madrid lakóit, a fejedelemség helyzetét Európában határozza meg, „pusztulása [...] a környező nemzetek romlását hozza magával.”⁶⁰ Bethlen János világosan látta Erdély törékeny helyzetét „a világ két hatalmas fejedelme között”,⁶¹ Apafi kancellárjaként az egyensúlypolitikai törekvések vezéralakjává vált, hatással volt fia világnézetének formálódására.⁶²

A kancelláriával való levelezésében is gyakran tesz panaszt elkallódó, a posta rossz szervezéséből adódóan elvesző üzenetekre. 1697-ben több levelet is írt, Bánffy Györgynek és

⁵⁷ G. Etényi 2001, 37.

⁵⁸ Levelek I. 1987, 333. sz., 485., 746., 366. sz., 529-530.

⁵⁹ Erdély I. 1986, 445.

⁶⁰ Bethlen 1993, 11. Műve többször meg is jelent külföldön, Amszterdamban, Nürnbergben nyomtatták ki, a peregrinusok is terjesztették, Bethlen Mihály is egy ajándékba szánt példánnyal indult útnak. R. Várkonyi 1984, 370., 402.

⁶¹ Bethlen 1993, 143.

⁶² R. Várkonyi 1984, 118., 150. Az oktatás támogatásában is hasonlóan áldozatos módon működtek közre. 282., 284., 291.

Naláczi Istvánnak, amelyekben kritizálta az erdélyi levelezési rendszer működését. Bánffynak hatékonyabb irányítási rendszer felállítására tett javaslatot, úgy vélte, a jelenlegi felosztás egyszerűen nem teszi lehetővé Erdély hatékony irányítását. Abbéli gyanúját is megfogalmazta, nem alaptalanul, hogy szándékosan alakították úgy a híráramoltatást, hogy abból Bethlen kiszoruljon, az általa javasoltak értelmében természetesen központi szerepet szánt magának.⁶³ A nehézségek ellenére továbbra is több informátora működött Erdélyen belül is, egy szintén 1697-es levél bizonyítja, hogy Keresztesi Sámuel guberniumi tanácsossal, országelnökkel is cseréltek híreket.⁶⁴ A máramarosi vármegyével folytatott levelezése szintén tartalmaz híreket, a román püspök, a vármegye igazgatása részéről érkeztek belügyekre vonatkozó, gazdasági tárgyú, esetleg a „tolvajok”, bujdosók, Rákóczi-hívek mozgásaira vonatkozó információk.⁶⁵ I. Józsefnek 1708-ban kelt levelében úgy fogalmaz, kezében volt „Huszt vára, Máramaros főispánsága, jelentős birtokok ugyanott és Szatmárban, Beregben, Ugocsában, szolgák, barátok, rokonok, készségesen megnyílt volna előttem Oláhország is régi barátaim révén.”⁶⁶ Az idézet segít abban, hogy fogalmat alkossunk Bethlen erdélyi beágyazottságáról, stabil helyzetéről.

Hosszú távon Bethlen sikeres vállalkozása arra, hogy Erdély talán legtájékozottabb politikusává váljon, a fejedelemségre nézve eredménytelenül végződött. A Diploma engedményeinek lassú visszavétele, a hatalmi politika fokozatosan, de visszafordíthatatlanul történő érvényesítése kiábrándítóan hatott rá, Bécs közönye lassan rá kellett ébredje, mégsem olyan könnyű kiismerni az udvari széljárást. Az 1695-ös és 1697-es bécsi követjárások kevés eredménnyel jártak, rontották az erdélyi belügyekről alkotott képet a bécsi diplomaták közt, a karlócai béke után, 1699 szeptemberében kiadott Katolikus pótdiploma pedig tovább távolította egymástól a bevett vallások képviselőit.⁶⁷ A főurak azon igyekeztek, hogy megőrizték vagyonukat, vezető pozícióikat, saját érdekeik biztosításáért képesek voltak feláldozni még a Diplomában leírt törvényes kereteket is, ez alól sajnos Bethlen sem volt kivétel, aki a tordai malom körüli huzavonával lazította a Diploma Leopoldinum szilárdságát.⁶⁸ Ezzel szöges ellentétben áll az az élénk szellemi közeg, amelyet Bethlen Miklós a már megfigyelt tudatossággal igyekezett fenntartani, építeni.

⁶³ Levelek I. 1987, 391. sz., 561, 392., 562-563., 393., 563-564.

⁶⁴ Levelek I. 1987, 404. sz., 573-575.

⁶⁵ Levelek I. 1987, 410. sz., 580-581., Levelek II. 1987, 526. sz., 939-940. 529. sz., 944-945.

⁶⁶ Levelek II. 1987, 1302.

⁶⁷ Önéletírás II. 1955, 20., 33., Albert 2013, 33.

⁶⁸ Önéletírás II., 1955, 301. levél, CSEREI 1987, 78. o.

A Noé galambja röpirat jelentősége a tájékoztatási kísérletek között

Bethlen kapcsolatrendszerének erejét nemcsak a Diploma elfogadtatása bizonyítja, hanem az Olajágat viselő Noé galambja című, álnéven megjelentetett röpirat terjesztése is. A hágai nyomdában napvilágot látó politikai írás szervesen illeszkedett az erdélyi államiság megőrzésének kísérletei közé, Bethlen határozottan fellépett a Rabutin generális által alkalmazott terror és önkény ellen, felvázolta egy önálló fejedelemség képét egy külföldi protestáns fejedelem irányítása alatt. Bethlen a grotiusi tanok nyomán szabályozott bel- és külpolitikai rendszert kívánt megalkotni.⁶⁹ A megszólítottak csoportja az európai protestánsok voltak, a bevezetésben ezért röviden bemutatta az erdélyi történelem eseményeit Mohácstól Karlócaig.⁷⁰ Javaslatára szerint a fejedelemség külföldi protestáns fejedelem alatt független státuszt kapott volna, egyforma távol a Portától és a bécsi udvartól, mindkettőnek adót fizetve, mégis egyensúlypozícióban.⁷¹ Bethlen mindent megtett azért, hogy a Diploma Leopoldinum kiadásakor hiányzó nemzetközi kontrollt, megerősítést ezúttal megkaphassa, Stepney, Bertholdi és Bruynix követek feladatának szánta Bécsben az erdélyi ügy képviselését, támogatását.⁷² Feltételezhető, hogy a tervezet már korábbi tárgyalások idején is megvolt, annyi biztosra vehető, hogy Bethlen 1704-re szilárd angliai kapcsolatokkal rendelkezett.

Még 1690-ben, első bécsi útján kapcsolatba került az angol követ William Pagettel, 1702-ben, mikor Konstantinápolyból hazatérve Erdélyben is járt, ismét találkoztak.⁷³ Sem Bethlen Önéletírásából, sem a levelezésből nem derülnek ki részletek erre az időszakra nézve, Wesselényi naplójából tudhatjuk meg, hogy csakugyan volt ebben az évben közeledés Anglia és Erdély között.⁷⁴ Paget követ az erdélyi urak vendégszeretetét élvezve bejárta a zernyesti csatateret, meglátogatta Fogarast, Tordát, beszélt Szász Jánossal, Bethlen Miklóssal, Bánffy Györggyel, valamint feltehetően a számos peregrinációt járt, művelt protestáns prédikátorral. Tájékoztatták a Habsburgok kihágásairól, a vallási türelmetlenségről, a szuverenitás korlátozásáról. A spanyol örökösödési háború előestéjén nem volt meglepő, hogy angol megfigyelő járt a fejedelemségben, a Habsburgokat nagy összeggel támogató angolok

⁶⁹ Albert 2013, 35-36.

⁷⁰ Bethlen 1979, 283-285.

⁷¹ Bethlen 1979, 291-295. Elképzeléseit a Heidelbergi Káté mintájára, kérdés-felelet formában fogalmazta meg, a lehető legszélesebb közvélemény számára értelmezhető formában. Albert 2012, 96.

⁷² Bethlen 1979, 295.

⁷³ Albert 2012, 94

⁷⁴ **HIVATKOZÁS**

kíváncsiak lehettek arra, milyen állapotban vannak a hitelekre fedezetül kínált erdélyi érc- és higanybányák.⁷⁵ Bethlen még ugyanebben az évben, 1702-ben magánemberként Bécsbe ment, erről az útjáról Önéletírásából nem tudunk meg sokat, a fennmaradt levelek közül egyben találtam nyomot arra nézve, hogy a három címzett egyikével találkozott. Veszprémi Istvánnak írt levelének záradékában beszámolt egy hírről, amiről a porosz követ tájékoztatta.⁷⁶ Elképzelhető, hogy ott-tartózkodása idején az angol és a holland követtel is szót váltottak, Stepney jelentése alapján mindenesetre nem volt jó véleménnyel a tervezetről.⁷⁷ Ezt támasztja alá Lipót császárnak írt védekező levelében az indoklás, hogy miért éppen ezekhez a követekhez fordult: „Senki sem vetette a szememre, hogy Bécsben naponta társalkodtam velük.”⁷⁸ Az előkészületek ebben a formában mégis hiábavalónak bizonyultak, Pano István görög kereskedő, akinek Szebenből kellett volna kijuttatnia a röpiratot, gyanút fogott a Bethlen sürgetése miatt, és átadta a levelet Rabutinnek, aki azonnal cselekedett.

A röpirat később mégis megjelent Hágában nyomtatásban, pontos terjedése nem ismert. Bethlen levelezése alapján rekonstruálható egy kézbesítési útvonal, amelyet még peregrinációja idején ismert meg, és 1677-ben, a gályarab protestáns prédikátorok helyzetének megsegítésére írt röpiratának terjesztésére használt fel.⁷⁹ Mélyen felkavarta az az eljárás, amellyel a Wesselényi-szervezkedés megbélyegzésével és folytatásának ellehetetlenítésével foglalkozó Habsburg hatalmi gépezet jogilag véleményes eljárással, hamis bizonyítékok alapján száműzetésre ítélt Pozsonyban néhány protestáns egyházfit. Röpiratban tiltakozott a rekatalizáció önkényével szemben, valamint nyílt levelet is írt a raboknak, amelyben bizonyítani igyekszik az eljárásban felhasznált levelek hamis voltát.⁸⁰ Az Magyar Praedicatorság állapotjáról írott Apologiat Lengyelországon keresztül küldené az „Imperiumba”, majd Krakkó vagy Gdańsk valamelyik protestáns nyomdájába szánja. Mint írja, „oda fel az ollyant tsak Curiositasbolis ki nyomtattyák, és valoba szükséghes volna az keresztyén világh eleibe terjeszteni azt az átkozott hamiss processust, mellyel opprimaltaték Magyar Országba az ministerium és az eghéssz Evangelica Ecclesia, két szaz Exemplar vagion én nállam, tsak kgd tudositana, égyg részét mingyárt oda küldeném.” A magyar

⁷⁵ R. Várkonyi 1997, 57.

⁷⁶ Levelek II. 1987, 506. sz., 915-917.

⁷⁷ Albert 2012, 94.

⁷⁸ Levelek II. 1987, 1280.

⁷⁹ Önéletírás I. 1955, 201.

⁸⁰ Bethlen 1987, 1168-1169. V. Ecsedy 2008, 1-2., 5-15., Albert 2008, <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/albertandras-bethlen.htm> (utolsó elérés: 2014.11.12.)

területen történő terjesztésnek nem látja értelmét. Röpirata még a levél megírásának évében megjelent Utrechtben.⁸¹ Egy másik levél ugyanennek a kézbesítési útnak a meglétét bizonyítja, Bethlen egy 1672-ben írt levelében javasolta Telekinek, hogy a választófejedelmeknek kézbesített leveleket Máramaroson át Krakkó felé továbbítsa, így juttatva el őket később Harsányi Jakabhoz, a Frigyes Vilmos személye körül az erdélyi ügyeket intéző tanítóhoz.⁸² Nem kétséges, hogy az útvonal létezett, de a fenti bizonyítékok alapján merész lenne azt állítani, hogy harminc évvel később még használatban volt. Egy sokkal kevésbé nyugodt, veszélyes utakkal rendelkező fejedelemségben lehetséges, hogy nem lehetett már igénybe venni a fosztogató bujdosók, hatalmaskodó császári csapatok miatt. Egy másik lehetőség is adott volt Bethlen számára, hogy a röpiratot Bécsbe juttassa, Lipót császárnak írt levele tanúsítja, nem Páno István volt az egyetlen követ, akit egy időben ugyanazzal az üzenettel, a gubernium császárhoz címzett levelével küldtek az udvarba. Ez a követ az „Oláhországon keresztül” közlekedő Kozma Pál, szintén görög kereskedő volt.⁸³

Úgy tűnik, a röpirat végül mégis ugyanazon elv alapján jelenhet meg Hágában, mint azelőtt Utrechtben: a protestáns közvéleményben továbbra is élt a „curiositas” az erdélyi ügy iránt, amire Bethlen mindkét esetben számított. Az alaphelyzet is hasonló volt, a Habsburg önkénnyel szemben keresett Bethlen azonnali jogorvoslatot a protestáns közvéleménynél. Az évek során nem csappant meg a bizalma Angliában és Hollandiában, továbbra is bennük látta a hön áhított hatalmi egyensúly megvalósítóit, és reményeiben II. Rákóczi Ferenc is osztozott, aki saját mozgalmának is ugyanezen a csatornán keresztül igyekezett háttérrel biztosítani.⁸⁴ Ez a tetten érhető folytonosság nem feltétlenül véletlen, Bethlen bécsi útjával és Paget erdélyi látogatásával párhuzamosan mozgásban volt Vay Ádám, a Rákóczi-mozgalom kulcsszereplője, akivel egyszerre tartózkodott Bécsben Paget és Bethlen is 1702-ben. Paget Erdélyből hazafelé újabb kitérőt tett Debrecen felé, ahonnan három diákot vitt magával, köztük Dobozy Istvánt, aki később szintén diplomáciai szerephez jutott a szabadságharcban.⁸⁵ Rákóczi mozgalmának erősödése, Rabutin szebeni terrorja elolvasztották, felmorzsozták támogatóinak táborát, akárhogyan juttatta is el a röpiratot a holland nyomdába, főként önerőből kellett cselekedjen. Magára maradt a politikában, sorsával is egyedül kellett

⁸¹ Levelek I. 1987, 197. sz., 335-337.

⁸² Levelek I. 1987, 133. sz., 251-252.

⁸³ A holland követnek címzett magánlevelet Szentkereszti Andrásnak erdélyi peregrinusok ügyével indokolta meg. Levelek II. 1987, 546. sz., 964-965., 1279.

⁸⁴ R. Várkonyi 2007, 14.

⁸⁵ R. Várkonyi 1997, 65.

szembenézzen, a Szebenbe zárt nemesek szánakozó tekintetétől kísérve, az Erdélyt az egyensúlyból kibillentő Habsburg erőpolitika áldozataként.

Sudores et cruces⁸⁶

Így ad hírt a Theatrum Europaeum Bethlen Miklós „tragoediájáról”: „...die eines Theils auch in Siebenbürgen vor Herrmanstatt gegangen waren, der General Rabutin hatte ihnen in einem Ausfall ziemliche Stösse gegeben, auff welche sie ohnedem ungemein elbittert waren, weil er den Siebenbürgischen Cantzler, Bethlem beym Kopffe nehmen, ja ihm diesen gar abschlagen lassen, aus Ursachen, daß er es mit dem Ragoczy gehalten.”⁸⁷ A beszámoló csupán részben fedi a valóságot, hiszen jóllehet, 1704-ben még csakugyan úgy tűnt, hogy Bethlent Rabutin kivégezteti, a bécsi udvarnál történő közbenjárás végül megmentette Bethlent a halálos ítélettől, egyben életfogytig tartó bécsi fogságra ítélte a kegyvesztett kancellárt. Az események tényleges lefolyásának megismerése során szerencsére a fenti hírnél megbízhatóbb forrásokra is támaszkodhatunk.

A Rákóczi-mozgalom kezdetét jelentő brezáni kiáltvány 1703-as kihirdetése, amely a Habsburgokkal való „törvénytelen és szenvedhetetlen iga alól”⁸⁸ szerette volna kivetelni a magyarokat, nem aratott osztatlan sikert Erdélyben. Rabutin a magyarországi mozgalommal szemben bizalmatlan főurakat Szebenbe gyűjtötte össze, ahol csakhamar eluralkodott a félelem és megfélemlítés légköre. Általánossá váltak a meggyanúsítások, a besúgás, illetve ennek eredményeként a perek, kivégzések, bebörtönzések. Szász János királybíró elítélése és megöletése mindenkivel megértette, hogy többé nem érvényesülnek az udvar által biztosított előjogok, vallástól és származástól függetlenül bárki keveredhetett felségsértés, hazaárulás gyanújába. Rabutin emlékirataiban is megfogalmazta ellenérzését Bethlen Miklóssal szemben: „valami természetes hajlandósága volt arra, hogy amennyire tehetné, ártalmára legyen a Habsburg-háznak”⁸⁹ Hivatalos tömörséggel számol be arról a procedúráról, amely

⁸⁶ **HONNAN VAN?**

⁸⁷ „A lázadók kivonultak Nagyszebenből, és Rabutin megtámadta, s megverte őket, és igen elkeseredtek, mert [Rabutin] fejét vétette Bethlen erdélyi kancellárnak, az okból, hogy Rákóczi pártján áll.” Jóllehet, a kiadvány nem megy tovább az 1706-os esztendő eseményeinél, a megjelenés ideje 1718, ami Bethlen tényleges halálának időpontján is túlra esik. Theatrum 1704, 88, 312.

⁸⁸ Önéletírás II. 1955, 315., Rákóczi mozgalomáról ld.: Barta 1993, 332. Kalmár 1990, 73-76. Bertényi-Gyapay 1992, 275-284. R. Várkonyi 1995a, 10., 30. Uő. 1999f, 240-241. R. Várkonyi 1999a, 164.

⁸⁹ Rabutin 2004, 273.

során megszerezte az erdélyi kormányzat első embereinek beleegyezését, hogy Bethlen elítéléséhez hozzájáruljanak.⁹⁰ Wesselényi István emlékirataiból viszont kitűnik, a rendek és a gubernium csak sokadjára, Rabutin erőszakos fellépésének hatása alatt szavazta meg Bethlen bűnösségét.⁹¹

A vád szerint bűnösnek ítéltetett az ország török kézre játszásának megkísérlésében, ennek ellentmondani látszik, hogy egy másik vádpont szerint a vallási unió semmibe vétele mellett Erdélynek református német fejedelmet akart szerezni. Szintén felrőtták neki, hogy titokban próbált eljárni olyan államügyben, amivel kapcsolatban ki kellett volna kérje a tanács véleményét, és a főurak, valamint Bécs tudta nélkül próbálta felvenni a kapcsolatot Angliával és Hollandiával.⁹² A bécsi körökben uralkodó vélemény az volt, hogy amíg az Udvar nem lát tisztán az ügyben, nem szabad elhamarkodott lépést tenni, Rabutin nem kapott engedélyt a halálos ítélet végrehajtására. Stepney követnek köszönhetően Bethlen esete némi nemzetközi visszhangot is kiváltott.⁹³ Három és fél éves szebeni fogság következett, amely után Bethlen kegyelmet kapott.⁹⁴ Az enyhített ítélet végrehajtása 1708-ban kezdődött meg, amikor Bethlent május 1-jén útnak indították Bécs felé, hogy erdélyi házi őrizetének letöltését az osztrák fővárosban folytassa.

⁹⁰ Rabutin 2004, 274. Albert 2012, 97.

⁹¹ Wesselényi 1983, 148-149., 193., 197-198. Wesselényi István a bujdosók vezetőjeként ismertté vált Wesselényi Pál fia, apja keserű tapasztalataiból okulva a császárhűséget választotta, szkeptikus szemlélként sokáig távol tartotta magát az erdélyi eseményektől, mígnem a szebeni, Rabutin által összehívott gyűlésen a partiumi területek képviselője nem lett. Itt tevékenyen részt vett a gubernium működésében, rengeteg információ került a birtokába, amely hozzásegítette ahhoz, hogy részletgazdag, hiteles naplót írjon. Népszerűségének köszönhetően kis híján gubernátor lett, a Habsburg udvar döntése értelmében ugyanakkor csupán a főkormányzói tanácsosi méltóságot nyerte el, Kornis Zsigmond mögött, lehetőségeihez mérten igyekezett ellenzéki tevékenységet kifejtetni. Naplója korrajzként értékelhető, amennyiben a 17-18. század fordulójának Erdélyi Fejedelemségét az élet valamennyi területére kiterjedő módon mutatja be, elsősorban a Rákóczi-mozgalom és szabadságharc történetéhez nyújt hiteles forrásanyagot. Magyarai 1983, 15-16., 25, 32-36, 54.

⁹² Juhász 1945, 18.

⁹³ Juhász 1945, 25., Albert 2012, 101.

⁹⁴ Részben a Rákóczival való tárgyalások, valamint a felkelőkkel szemben gyakorolt amnesztia, részben Bethlen 1704. március 31-i és április 20-i felterjesztései, amelyekben kifejtette nézeteit Rákóczival szemben, valamint a bécsi udvar mellett a béke megőrzésének érdekében, járultak hozzá ahhoz, hogy a kuruc mozgalommal való kapcsolat vádjá enyhébb megítélés alá essen. A török árulás kizárása, valamint annak szem előtt tartása, hogy Bethlen végeredményben csakugyan a béke megszerzésére és megőrzésére törekedett, vezettek oda, hogy a bécsi felülvizsgálat a halálos ítéletet semmisnek nyilvánította, illetve fogságra változtatta, amelynek letöltési helyéül a császári fővárost nevezte meg az ítélőszék.

Bethlen Miklós fogsága gyakorlatilag egybeesett azzal az időszakkal, amelyet Trócsányi Zsolt a második Habsburg berendezkedés szakaszának kezdeteként azonosít.⁹⁵ Pere és meghurcolása szervesen illeszkedik a korszak Habsburg politikájába. Az elvileg továbbra is hatállyal bíró Diploma Leopoldinum mellett az ellenreformáció és a kincstári központosítás hatásai voltak leginkább érezhetők Erdélyben. Bécs koncepciója nem változott, a kedvező feltételeken felbuzdulva igyekeztek névlegessé tenni a fejedelemség közigazgatási egységein alapuló intézmények hatalmát, hatáskörét. A Gubernium visszaállításának határozott kérése ellenére sem tette meg I. József a közjogi helyzet visszarendeződéséhez szükséges lépéseket, megmaradt a katonai hatóságok súlya,⁹⁶ a szatmári békéig pedig az ún. Deputatio működött. Az 1713 után újraalakuló Gubernium gyengeségét mutatja többek között Kornis Zsigmond soron kívül történő gubernátori kinevezése is.⁹⁷ Az országos főbiztos visszaállítása és a királyi tábla felállítása sem zökkenőmentes, vitatható legitimitású szavazások, eredménytelen tárgyalások övezik az egyeztetéseket.⁹⁸

A trónon I. Józsefet követő III. Károly 1712-es megkoronázását követően Bethlen Miklós életének utolsó négy évében kancellár nélkül maradt Erdély, az ítélet hiányára hivatkozva nem történt jelölés pozíciója helyére, így az uralkodóváltás sem hozta meg a teljes visszarendeződést, Bethlen posztja mellett még más tanácsosi helyek is betöltetlenek maradtak.⁹⁹ Az 1715-ig húzódó tárgyalások során a rendek elnökének választották Wesselényi Istvánt, akinek naplójából már olvashattunk idézeteket. A rendek helyzetére jellemző volt, hogy az erdélyi elit nagyobb rugalmasságot, haladóbb szellemet képviselt az abszolutista berendezkedés, gazdasági átalakulás megvalósulása során, mint a bécsi udvar, igaz, ezek a javaslatok sosem jutottak el a megvalósulás fázisába.¹⁰⁰ Folytatódott a katolikus térnyerés a protestáns vallásúak rovására, a natiók közt viszont kevesebb vita volt tapasztalható, a képviseleti arányok, a nemzetek befolyásának nagysága hasonló maradt az előző korszakokhoz, a rendek ugyanakkor nélkülözték a nagyformátumú politikusokat.¹⁰¹

⁹⁵ Trócsányi 1988, 305.

⁹⁶ A kinevezett főhadparancsnokok hatásköre a helyzet stabilizálódásával párhuzamosan csökkent, de végig hatással voltak az országgyűlés összehívására és menetére a király képviselőjeként, 1711 után gyakorolhatták az uralkodói kegyelmezési jogot, szerepük volt az ellenreformáció kibontakoztatásában, befolyásolhatták a kincstári ügyeket, a birtok-kereskedelmet, a sószállítást, a bányák gazdasági helyzetét. Trócsányi 1988, 361-362.

⁹⁷ Trócsányi 1988, 364.

⁹⁸ Trócsányi 1988, 311-312.

⁹⁹ Trócsányi 1988, 319.

¹⁰⁰ Trócsányi 1988, 363. Wesselényi Idézet Kinevezéséről, a körülményekről.

¹⁰¹ Trócsányi 1988, 322-323.

A fogság következményei a kapcsolatrendszerre nézve

Bethlen Miklós vallásos elmélkedésein és imádságain kívül nem sokat árult el önéletrírásának huszonnyolcadik fejezetében a fogság körülményeiről, levelezéséből erre az időszakra nézve több információ derül ki. A forráskiadványban 1708 és 1716 között 140 levél szerepel, amelyeknek tekintélyes hányada saját ügyének fejleményeiről érdeklődik, bécsi közbenjáróinál, vagy a császárnál igyekszik támogatást, biztatást szerezni, egyre reményvesztettebben. I. Józsefnek öt, VI. Károlynak már csak egy levelet írt, igyekezett megnyerni Eleonora Magdolna császárné, Amália Vilhelmina császárné, valamint Eugène-Francois de Savoie-Carignan, támogatását, levelezett Caraffával és lányával, Dujardin Ferencné Erzsébettel, a guberniummal a királyi deputációval, sikertelenül. Kapcsolatrendszeréből, bár minden követ megmozgatott, nem sok maradt, az abszolutista szellemiségű Bécsben nem volt helye alulról induló kezdeményezéseknek. Helyzete többször napirendre került az Udvarban, 1711 márciusában miniszteri értekezletet tartottak, ahol az ő sorsával kapcsolatban is születtek javaslatok,¹⁰² III. Károly fogadta a sorozatos kegyelmi kérvényeket, igyekezett pártatlanul eljárni az ügyben, ugyanakkor mégsem adott amnesztiát az idős, és élete végéhez közeledve már gyöngye egészségű államférfinak. 1712. február 12-én az új uralkodó elrendelte, hogy Bethlent egy erre a célra kijelölt erősségben kell őrizni, ugyanakkor felesége, valamint gyermekei eltartásáról birtokai jövedelméből kell gondoskodjon.¹⁰³ Hiába nyerte meg hitvese az új erdélyi katonai parancsnok, Stephan Steinville támogatását is, 1713-ra csupán annyit sikerült elérni, hogy Bethlen háza elől az őrt eltávolítsák, és így a fogság formailag megszűnjön, Bécset viszont továbbra sem hagyhatta el az uralkodó bejegyzése nélkül.¹⁰⁴

Családjának írt leveleiből a birtokok igazgatására irányuló instrukciók mellett¹⁰⁵ megejtő kép rajzolódik ki a szerettei iránt vágyódó családapáról, nagyapáról. Igyekezett kihasználni a levelek nyújtotta szűkös kereteket, és amennyit csak lehetett, átadni tudásából gyermekeinek. Ha kellett, genealógiai fejtegetésbe bocsátkozott, hogy Bethlen Ádám és Bánffy Klára házasságát megtámogassa, de József fia kiházásításán is fáradozott, mindent megtett, amit csak lehetett, hogy jelen legyen szerettei életében. Ugyanilyen lendülettel, de fájdalmas keserűséggel felügyelte a felesége elhunytja után adódó teendőket, fiát szigorúan

¹⁰² Juhász 1945, 29.

¹⁰³ Albert 2012, 102-103.

¹⁰⁴ Jankovics 1987a, 56.

¹⁰⁵ Levelek II. 1987, 661. sz., 1095-1099., 665. sz., 1109-1110., 666. sz., 1110-1112.

intette, nehogy túlságosan nagy pompával szervezze meg a temetést.¹⁰⁶ Teleki Sándornak küldött levelében már sejtette, hogy nem tud majd végső búcsút venni feleségétől, gyermekei boldogulásáról is Telekinek kell gondoskodni.¹⁰⁷

Örömmel olvasta „Mitzus” unokája írását, lányának meghagyta, hogyan tanítsa neki játékosan a betűket, anélkül, hogy erőltetné.¹⁰⁸ József fiának latinul írt hosszan, néhol versebe szedve. Feleségének, Rhédey Júliának kifejezte aggodalmát József fiukkal kapcsolatban, féltette a 17 éves ifjút a bizonytalan belpolitikai helyzet veszélyeitől, az elkallódástól. A gyulafehérvári kollégiumba, vagy Diószegi mellé szánta taníttatni, de felajánlotta, hogy ő is szívesen foglalkozik a fiával, ha felküldik Bécsbe.¹⁰⁹ István fiát is szeretne volna tanítani, úgy tervezte, egy év bécsi készület után továbbküldheti egy alkalmas diákkal az „Academiákba,” ahol hét évig folytatódott volna a képzés, hogy Erdélybe térve prédikátorként, értelmiségiként segítse anyját és bátyját.¹¹⁰

Bethlen Farkas fiát, Lászlót sajátjaként tartotta számon. A diplomataként, később Küküllő megye főispánjaként, valamint a református egyház főgondnokaként tevékenykedő nemest atyai dorgálással igazgatta ügyeiben. Kifejtette nézeteit Erdély jövőjével kapcsolatban, elmondta, miként látják Bécsben az erdélyi ügyek képviselőit, diplomáciai tanácsokat adott. Pernyeszi Zsigmond, Biró Sámuel, Ecsedi Péter, Kaposi Sámuel, Enyedi István professzorokat, valamint Kölesérit említi, mint megbízható, jó eszű embereket, akikre Bethlen László odahaza támaszkodhat.¹¹¹ Másik pártfogoltja násza, Teleki Sándor volt, akivel gazdasági, kereskedelmi kérdésekben, a református egyház dolgában váltottak leveleket, de kettejük közt is szó esett diplomáciai ügyekről, például 1710-ben Stainville generális erdélyi fogadtatásáról.¹¹² Bethlen mindkettejükre számított ügye képviseletében, leveleiben töretlenül reménykedő hangvételben ír helyzetéről, bizakodva a szabadulásban.¹¹³

¹⁰⁶ Levelek II. 1987, 591. sz., 1030-1031., 670. sz., 1115-1116., 1347-1348., 683. sz., 1131-1132., 687. sz., 1137-1138., 689. sz., 1140-1142. Telekinek is, Bethlen Józsefnek is többször el kell magyarázza, hogy puritán meggyőződéséből akar egyszerű koporsót, minimális dekorációt. 693. sz., 1144-1145.

¹⁰⁷ Levelek II. 1987, 684. sz., 1132-1133.

¹⁰⁸ Levelek II., 1987, 559. sz., 995-997., 577. sz., 1019., 606. sz., 1045.

¹⁰⁹ Levelek II. 1987, 596. sz., 1035-1038., 642. sz., 1079-1080.

¹¹⁰ Levelek II. 1987, 682. sz., 1128-1131.

¹¹¹ Levelek II. 1987, 565. sz., 1005-1008., 572. sz., 1012., 574. sz., 1016-1017., 576. sz., 1017-1019., 597. sz., 1038-1040., 609. sz., 1048.

¹¹² Levelek II. 1987, 569. sz., 1008-1009., 575. sz., 1017., 578. sz., 1020-1021., 582. sz., 1025.

¹¹³ Bethlen Lászlónak dicsekszik egyik levelében arról, milyen szép kort ért meg. Levelek I. 1987, 1018.

1711 szeptemberében meglátogatta a Telekivel élénk kapcsolatot ápoló ifj. Pápai Páriz Ferenc, könyvet vitt ajándékba, amely Teleki költségén jelent meg, beszámolt neki a tudomására jutott hírekről.¹¹⁴ Pápai látogatása azért is tekinthető fontosnak, mert a nagy valószínűséggel Habsburg szolgálatban álló Szaploneczai István, Bethlen szakácsa szigorúan ellenőrizte, kik látogatják Bethlent, hű emberét, jogi képviselőjét, Tarczali Zsigmondot is eltávolíttatta mellőle.¹¹⁵ 1711-ből származó újabb levele, amelyet Máramaros vármegye előjáróságának küldött, bizonyítja, régi birtokával sem szűnt meg teljesen a kapcsolata: egy gazdasági-jogi kérdésre válaszként elmagyarázta helyzetüket bécsi szemszögből, magyar és erdélyi közigazgatás közt, javaslatot tett a hatékony érdekképviselőre.¹¹⁶ Kereskedőket fogadhatott magánál, igaz, csak a „német pásztorok” jelenlétében.¹¹⁷ Talán tőlük szerezhetette be a novellákat is, amelyeket a titkos tanácsnak írt levelének a tanúsága szerint még 1716-ban is olvasott.¹¹⁸

Amellett, hogy frissen tartotta értesüléseit az erdélyi bel- és külpolitikai történetekben, mindent megtett azért is, hogy a számára az ütőképes erdélyi elit zálogát jelentő iskolák, alapítványok változatlan állapotban maradjanak. Az iskolák sértetlen jogköre egyben a protestáns vallás intézményi szuverenitását is jelentette, ebből a szempontból sem elhanyagolható tehát a Bethlen által még fogságából is folytatott tevékenység. Veszprémi B. István peregrinus lelkésszel levelezett ez ügyben, akit szintén elővett szabadulása késlekedése miatt.¹¹⁹ Miután 1710-ben Teleki Sándor vette át Bethlen Sámuel halála után a kurátori tisztséget, Bethlen rajta keresztül is értesült a kollégiumi ügyekről. Tájékoztatta Telekit a kollégiumok vagyoni helyzetéről, felsorolva, melyiknek mennyi támogatás jár.¹²⁰ Az erdélyi református consistoriumnak írott levelében ismét a kollégiumok vagyoni helyzetéről esett szó, Bethlen elítélte a nagyenyedi kollégium támogatásának tervezett megvonását, átcsoportosítását, részletekbe menően fejtette ki az általa, Teleki Mihály és Macskási Boldizsár segítségével felállított finanszírozási rendszer működését. A ministerium segítése mellett legalább annyira lényegesnek érezte az iskolák támogatását, lévén a „Schola a

¹¹⁴ Jankovics 1987a, 55.

¹¹⁵ Levelek II. 1987, 1321 Jankovics 1987a, 59-64., Bethlen 1987, 59.

¹¹⁶ Levelek II. 1987, 603.sz., 1043-1044., 613. sz., 1054-1055.

¹¹⁷ Levelek II. 1987, 596. sz., 1035-1038.

¹¹⁸ Levelek II. 1987, 1353.

¹¹⁹ Levelek II. 1987, 579. sz., 1021-1023.

¹²⁰ Levelek II. 1987, 581. sz., 1024., 594. sz., 1033-1034., 633. sz., 1069-1070., 641. sz., 1077-1078., 656. sz., 1092-1093., 669. sz., 1113-1115.

Ministerium Szülő s-nevelő Anyja. ... a Schola szüli a Kiralyokat Feydelmeket Birakot Polgarokat &c.” A református hit fennmaradása azon múlik, hány református lelkész jut a mintegy ezer oláh papra, katolikus lelkészre.¹²¹

1716-ra, az utolsó levelekben már csüggedt, gyásztól gyötört zsémbes öregemberként fedtte fiát és vejét. El kellett fogadja, hogy a fogság nem tette prófétává az erdélyi elit szemében, nem menekítették meg, nem térhetett vissza birtokaira, többé nem lehetett tényleges hatással az erdélyi politikai életre. Családjától, sosem látott unokáitól távol hunyt el október 27-én, Bécsben, itt is helyezték örök nyugalomra november 2-án. Élete keserűségben végződő időszakának legnagyobb vállalkozása az Önéletírás elkészítése volt, amely a levelezés vázlatos áttekintése alapján könnyen elhelyezhető soha meg nem szűnő tájékoztatási kísérletei között, és talán mind közül a leghatásosabbnak nevezhető.

Összegzés

A fentiekben megkíséréltem Bethlen Miklós életművét olyan módon vizsgálni, hogy az információt és hálózatokat helyeztem a középpontba. A több, mint ezer oldalra rúgó kiadott forrás áttekintése egyértelművé teszi, hogy munkássága nem értelmezhető ezen aspektus nélkül, ugyanakkor pusztán mennyisége további kutatásokat tesz szükségessé. Befejezésül szeretnék rámutatni, a tárgyalt kérdések közül melyikkel kapcsolatban mik a kutatás általam helyesnek vélt további irányai. Bethlen Miklós egyéni teljesítménye is jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Erdély függetlensége Apafi alatt harminc évig, majd a Diplomának köszönhetően még néhány esztendeig megmaradjon, a fejedelem által megvalósított egyensúlypolitikát a végsőkéig igyekezett fenntartani. Követségek, tárgyalások, szerepvállalás Erdély konfliktusoktól terhelt belpolitikájában a kulcsszavai ebben az esetben a további vizsgálódásnak. Levelei mellé oda kell tenni levelezőpartnerei leveleit, írásait is, hogy kirajzolódjon az a kapcsolati háló, amely például a Bánffy Dénes, vagy éppen Béldi Pál elleni szervezkedés hatására létrejött, felbomlott. A Columba Noé röpiratot akkor írta, mikor már egyértelmű volt, hogy a Habsburgok a továbbiakban nem kívánják fenntartani a partnerség látszatát Erdély vezetésével, amely addigra megosztottá, megfélemlítetté válva az elcsendesedést és beletörődést választotta a megmaradás stratégiájául. Bethlen kiterjedt kommunikációs hálózata a kor viszonyai közt csúcsteljesítmény, egyben tragikus, hogy ennyire kiemelkedik a kortársak közül, még ha a 18. század fordulóján fellépő Thököly Imre,

¹²¹ Levelek II. 1987, 612. sz., 1051-1054.

II. Rákóczi Ferenc igyekezett is kihasználni a nemzetközi sajtó által nyújtott lehetőségeket. Egyedülálló az az igyekezet, amely a csatornák fenntartására irányul, és tetten érhető minden elkallódott novella, újság miatt írt reklamációjában, a hírek megbízhatóságának ellenőrzésében, levelezőpartnerei biztatásában, vagy korholásában, az erdélyi posta útvonalainak felülvizsgálásában.

Leveleinek címzettjei közt ott szerepelt Erdély elitje, tudtak róla, legalább sejtették, milyen mértékben munkálkodik a külföldi és belső értesülések összegyűjtésén, mégis alig akadtak olyanok, akik társául szegődtek volna. Az Apáczai Csere János tanítását megismerő, követő értelmiségi kör volt talán egyedüli partnere vállalkozásaiban, úgy tűnik, a karteziánus gondolkodás olyan diskurzust teremtett, amely egyszerűen nem volt kompatibilis a hagyományos felfogással, világképpel. A többször erőre kapó ellenszélben is sikerült elindítani olyan vállalkozásokat, az iskolarendszer fejlesztését, az erdélyi nyomdák modernizálását, a társadalmi nyilvánosság elérésére tett kísérleteket, amelyek idővel Erdély szellemi horizontját valóban európaivá tágíthatták volna. Röpiratai, levelei, Önéletírása, az opiniók, tractatusok, memoriálék, mind abból az igényből táplálkoztak, hogy fenntartsa, ha kell, megteremtse a kommunikációt a hatalommal, a hatalomról, illetve Erdélyen belül a véleményformálók között. Teljesítménye tehát a társadalmi nyilvánosság fejlődésének szempontjából is figyelemreméltó lehet. Az eredményekhez legalább egy generációnyi időt várni kellett volna, ez pedig nem adatott meg a Rákóczi-szabadságharcra könyörtelen válasszal élő Habsburg hatalomnak köszönhetően. Így is feltűnik leveleiben, Önéletírásának lapjain az a kör, amely talán utolsóként igyekezett az önálló Erdély szellemi arculatát meghatározni, az Apafi-féle fejedelemség művelődésének rekonstrukciójához mindez alapvető forrás. Talán kibogozhatatlanok azok a szálak, amelyek összekapcsolják a társaság szerzővé lett tagjait a számos röpirattal, amelyekről sokszor csak annyit tudunk elmondani, biztos, hogy nem Bethlen Miklós írásai.

Végezetül megindító tanújává lenni Bethlen elkeseredett próbálkozásainak, amelyek arra irányultak, hogy bécsi őrizetéből írt leveleivel megszólítsa a fiatal nemeseket, általuk megpróbáljon megőrizni valamit mindazokból a kezdeményezésekből, amik fogsága után részben a központosító törekvések miatt, részben az ő távolmaradása okán lassú eltűnésre ítéltettek. Kísérletei kudarccal végződtek, nem vált „prófétává”, sem „mártírrá”, Önéletírása nem lett követői tankönyvévé, megmaradt a múltból való elmélkedések tanulságos tárházának. Bécsben évről évre fokozatosan olvadt el tekintélye, hitele, amit hiába igyekezett pótolni erélyes hangú leveleivel, elvesztette befolyását az erdélyi politika irányítására. Öröksége a

fokozatosan felszámolt erdélyi államiság sorsára jutott, együtt tűnt el az eszmével, aminek fenntartását biztosítani kellett volna. Talán puritán hite maradt számára egyedüli vigaszként, a fogság, mint a földi vezeklés színhelye, a bűneiért elnyert büntetés értelmet nyerhetett, elfogadhatóbbá vált. Csak ilyen lélekkel imádkozhatta nap, mint nap: „Nem az enyím, hanem a te akaratod légyen mind a mennyben, mind a földön, és a te áldásod énrajtam és a te Izraeleden örökké.”¹²²

¹²² Önéletírás II. 1955, 233.

Bibliográfia

- Albert* 2008 *Albert András*: Gróf Bethlen Miklós, a protestáns politikus. In: Egyháztörténeti Szemle. 9. évfolyam 1. szám. Internetes elérés: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/albertandras-bethlen.htm>. (Utolsó elérés 2014. 11. 12.)
- Albert* 2010 *Albert András*: Gróf Bethlen Miklós erdélyi politikus és a Diploma Leopoldinum hitlevél (1691). Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskolájában 2010. 12. 10-én tartott „Állam és jog” konferencián elhangzott előadás bővített változata.
- Albert* 2012 *Albert András*: Bethlen Miklós erdélyi kancellár pere. A Habsburg politikai hatalom igazságszolgáltatása, 1704–1712. In: Jog – Állam – Politika, 4. évfolyam 2. szám, 91-106.
- Albert* 2013 *Albert András*: Bethlen Miklós kancellár Erdély önállóságaért tett politikai lépései az 1687–1704 között keletkezett röpiratait tükrében. In: Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére. Szerk.: Szoboszlai-Kiss Katalin, Deli Gergely. Universitas-Győr, Győr, 2013.
- Barta* 1993 *Barta Gábor* (szerk.): Erdély rövid története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- Bertényi-Gyapay* 1992 *Bertényi Iván – Gyapay Gábor*: Magyarország rövid története. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Bozsonyi – Horváth – Kmetty* 2012 *Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán*: A hatalom hálóját. A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttműködési szokások alapján. In: Korall, 13. évf., 47. sz., 157-184.
- Egyetemjárás* 1992 *Szabó Miklós-Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700. In: Fontes Rerum

- Scholastikarum IV. Szerk.: Keserű Bálint. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1992.
- Eisenstein* 1979 *Eisenstein, Elizabeth*: The printing press as an agent of change. Cambridge University Press, New York, 1979
- Erdély I., II.* 1986 Erdély története első és második kötet. A kezdetektől 1830-ig. Szerk.: Makkai László, Mócsay András és Szász Zoltán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- G. Etényi* 2001 *G. Etényi Nóra*: Európai nyilvánosság és magyar politika. In: Hatalom és kultúra I. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä 2001. augusztus 6-10.) előadásai. Szerk.: Jankovics József – Nyerges Judit. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2004.
- G. Etényi* 2003 *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- Giesecke* 1997 *Giesecke, Michael*: Az új információs és kommunikációs technológia (könyvnyomdászat). In: Monok István (Szerk.): A könyves kultúra XIV-XVII. század II. Válogatás a német szakirodalomból. Szeged, Scriptum Kft., 1997.
- Gilmont* 1999 *Gilmont, Jean-Francois*: Protestant Reformations and Reading. In: A History of Reading in the West. Szerk.: Guglielmo Cavallo-Roger Chartier. University of Massachusetts Press, Amherst, 1999. 213-234. Első megjelenés: Histoire de la lecture dans le monde occidental. Éditions du Seuil, Paris, 1997.
- Gömöri* 2005 *Gömöri György*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2005.

- Habermas* 1993 *Habermas, Jürgen*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Századvég, Gondolat Kiadó, Budapest, 1993.
- Hausner-Monoki-Orlovsky* 1991 *Hausner Gábor – Monok István – Orlovsky Géza*: A Bibliotheca Zriniana története. In: A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Főszerk.: Klaniczay Tibor. Argumentum Kiadó-Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991.
- Herepei* 1938 *Herepei János*: Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló-éveiből In: Erdélyi Múzeum. – (1938) 4., p. 291-298.
- Hirsch* 1992 *Hirsch, Rudolf*: Nyomdászok és könyvnyomtatás. In: Monok István, Szabó Enéh (Szerk.): A könyves kultúra XIV.-XVII. század I. Válogatás az angolszász szakirodalomból. Szeged, Scriptum Kft., 1992.
- Jankovics* 1987a *Jankovics József*: Ami az Önéletírásból kimaradt... In: Bethlen Miklós levelei (1657-1698). Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Jankovics* 1987b *Jankovics József*: Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire. In: Bethlen Miklós levelei (1657-1698). Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Jankovics* 1993 *Jankovics József*: Bethlen János, a politikus és történetíró. In: Bethlen János: Az erdélyi történelem négy könyve, amely tartalmazza fejedelmeinek cselekedeteit 1629-től 1633-ig. Ford. P. Vásárhelyi Judit. Balassi Kiadó, Budapest, 1993.

- Jankovics* 1994 *Jankovics József*: Apa és fiú: Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához In: Iskolakultúra, 1994. (4. évf.) 11-12. sz. 120-123. old.
- Juhász* 1945 *Juhász István*: Bethlen Miklós politikai pere. Kolozsvár: Erdélyi M. Tud. Intézet, 1945.
- Kalmár* 1990 *Kalmár János*: Magyarország története a 16-18. században. IKVA Kiadó, Budapest, 1990.
- Magyari* 1983 *Magyari András*: Bevezetés. In: Wesselényi István: Sanyarú világ. Napló 1703-1708. I. 1703-1705. Közzéteszi Magyari András. Kriterion Könyvkiadó, Budapest, 1983.
- Martin* 2007 *Martin, Henri-Jean*: Az írás története és hatalma. (V. fejezet) In: Monok István (Szerk.): A könyves kultúra XIV-XVII. század III. Válogatás a francia szakirodalomból. Szeged-Budapest, SZTE BTK Könyvtártudományi Tanszék – Országos Széchényi Könyvtár, 2007.
- Oborni* 2002 *Oborni Teréz*: Erdély fejedelmei. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002.
- Poe* 2011 *Poe, Marshall T.*: A History of Communications. Media and Society from the Evolution of Speech to the Internet. Cambridge University Press, New York, 2011.
- Raabe* 1992 *Raabe, Paul*: Mit jelent a könyves művelődés története? In: Monok István, (Szerk.): A könyves kultúra XIV.-XVII. század II. Válogatás a német szakirodalomból. Szeged, Scriptum Kft., 1997.
- R. Várkonyi* 1984 *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- R. Várkonyi* 1987 *R. Várkonyi Ágnes*: Magyarország visszafoglalása 1683-1699. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

- R. Várkonyi* 1995 *R. Várkonyi Ágnes*: Rendhagyó országgyűlés Szécsényben, 1705-ben. In: A szécsényi országgyűlés 1705-ben. Szécsény város Önkormányzata, Szécsény, 1995.
- R. Várkonyi* 1999a *R. Várkonyi Ágnes*: „Ideje vagy az szólásnak” In: R. Várkonyi Ágnes: Századfordulók. Esszék, tanulmányok. Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1999.
- R. Várkonyi* 1999b *R. Várkonyi Ágnes*: A Királyi Magyarország 1541-1686. Vince Kiadó, Budapest, 1999.
- R. Várkonyi* 1999c *R. Várkonyi Ágnes*: Magyarország az új kihívások korában (1648-1711) In: R. Várkonyi Ágnes: Századfordulók. Esszék, tanulmányok. Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1999.
- R. Várkonyi* 1997 *R. Várkonyi Ágnes*: Amiről Bethlen Miklós Önéletírása hallgat. In: Korunk, 8. évf. 7. sz., 55-66.
- R. Várkonyi* 2007 *R. Várkonyi Ágnes*: A királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség a 17-18. századi béketárgyalásokban és békekötésekben. In: Zempléni múzsa: Társadalomtudományi és kulturális folyóirat, 7. évf., 4. sz., 5-14.
- Slíz* 2004 *Slíz Mariann*: Az információ hatalom. In: Aetas, 27. évf., 4. szám, 13-21.
- Trócsányi* 1988 *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690-1740. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Teszelszky-Zászkaliczky* 2012 *Teszelszky, Kees – Zászkaliczky Márton*: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok (hírek, diplomácia, politikai propaganda, 1604-1606). In: Aetas, 27. évf., 4. szám, 49-122.

V. Ecsedy 2008

V. Ecsedy Judit: A gályarab-per propagandakiadványai-tipográfiai szempontból. In: Magyar Könyvszemle, 124. évf., 1. szám, 1-15.

Weyrauch 1997

Weyrauch, Erdmann: Könyvnyomtatás a 16. században. A „homo typographicus” kialakulása. In: Monok István (Szerk.): A könyves kultúra XIV.-XVII. század II. Válogatás a német szakirodalomból. Szeged, Scriptum Kft., 1997.

Felhasznált források

Bethlen 1979

Bethlen Miklós: Olajágot viselő Noé galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készítettett korsó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy-Britannia királynéjának és az több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattatik Fridericus Gotefridus által. Hágában, Theophilus Philadelphus betűivel, a kígyó czimere alatt, anno pacis mundi MDCCIV. In: Magyar gondolkodók 17. század. Válogatta, a jegyzeteket készítette: Tarnóc Mihály. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

Levelek I. II., 1987

Bethlen Miklós levelei (1657-1698). Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

Önéletírás I II., 1955

Bethlen Miklós önéletírása I., II. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Magyar századok sorozat, szerkesztő Tolnai Gábor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1955.

- Rabutin* 2004 *Rabutin, J. L. Bussy de*: Emlékiratok a magyarországi háborúkról. Fordította Szávai Nándor. In: Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi tükör I. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- Theatrum 1704* *Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger. Theatri Europaei Siebenzehender Theil Oder Außführlich fortgeführte Friedens- und Kriegs-Beschreibung ... vom 1704ten Jahr, biß Ausgangs 1706ten... Carl Gustav, Merians seel. Erben; Franckfurt am Mayn; Anton Heinscheit; 1718. In: Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta, a jegyzetapparátust és mutatókat összeállította Kincses Katalin Mária. Fordította Tuza Csilla. Nap Kiadó Kft., Budapest, 2013.*
- Wesselényi* 1983 *Wesselényi István*: Sanyarú világ. Napló 1703-1708. I. 1703-1705 Közzéteszi Magyar András. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.